

Η κορυφή του παγόβουνου

«Αν στη χώρα μας την κατασκευή ενός μεγάλου αριθμού νέων πολυκατοικιών αναλαμβάναν να εκτελέσουν κάποιες ξένες τεχνικές κατασκευαστικές εταιρίες· αν επιπλέον οι εταιρίες αυτές έφερναν μαζί τους όχι μόνο το διευθυντικό και ανώτερο τεχνικό προσωπικό, αλλά ακόμα και το κατώτερο τεχνικό προσωπικό και τους οικοδόμους· αν τέλος τα κέρδη των εταιριών αυτών ήταν πολύ μεγαλύτερα από τα κέρδη που θα εξασφάλιζαν αν πραγματοποιούσαν τα ίδια έργα στη χώρα τους, είναι τότε προφανές ότι η ελληνική 'Αριστερά θα κατάγγελε στο λαό τις «άποικιακές συμβάσεις» και θα καταδικάζε την πρακτική του διεθνούς ιμπεριαλισμού και των «ξένων μονοπωλίων».

Σήμερα που η εικόνα της πραγματικότητας είναι η ακριβώς αντίστροφη, που το ελληνικό κατασκευαστικό κεφάλαιο διεισδύει με ευνοϊκούς όρους στις χώρες της Β. Αφρικής, της Μέσης 'Ανατολής και στο 'Ιράν, η ελληνική παραδοσιακή 'Αριστερά δεν έχει να προτείνει παρά έναν «εξορθολογισμό» της καπιταλιστικής διεισδύσης, με την εγγύηση και την παρουσία του ελληνικού κράτους: «*Διανοίγονται στην πράξη στην Ελλάδα, σ' ό,τι αφορά τις σχέσεις οικονομικής συνεργασίας με τη Μέση Ανατολή, εξαιρετικά πλατιοί ορίζοντες... Η Ελλάδα μπορεί να γίνει ο ευνοούμενος εμπορικός και οικονομικός εταίρος των μεσανατολικών κρατών, έφ' όσον αποδειχθεί πιστή στη γραμμή της υποστήριξης προς τα αραβικά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα...*»¹.

«Αν ακόμα τα έφοπλιστικά κεφάλαια κάποιων ξένων χωρών σύναπταν «διμερείς συμβάσεις» με τα ναυτεργατικά συνδικάτα της χώρας μας, για τη μαζική άπασχόληση ελλήνων ναυτικών στά ξένα καράβια, με σημαντικά χαμηλότερους μισθούς από αυτούς που παίρνουν οι όμοιοι με τους έφοπλιστές ναυτικοί, τότε και πάλι είναι σίγουρο ότι η ελληνική 'Αριστερά θα κατάγγελε την όμη ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση της εργατικής τάξης της χώρας μας.

«Απέναντι όμως στην πραγματικότητα της όμης εκμετάλλευσης ξένων ναυτικών από το ελληνικό έφοπλιστικό κεφάλαιο, η ελληνική 'Αριστερά καταθέτει την αντίθεσή της μπροστά στον «κίνδυνο αφελληνισμού του ελληνικού πλοίου»: «*Ακριβώς αυτή η πολιτική (των διμερών συμφωνιών, Γ.Μ.), είχε σαν αποτέλεσμα ν' αντικατασταθούν τα ελληνικά πληρώματα με χαμηλόμισθους αφρικανοασιατές... Έδώ πρέπει να τονίσουμε ένα πράγμα: Η λεγόμενη ελληνική ναυτιλία είναι ελληνική μόνο στο βαθμό που χρησιμοποιεί ελληνικά πληρώματα*»². Σ' αυτή την «αριστερή» πολιτική επιχειρηματολογία και παρέμβαση, οι έφοπλιστές έχουν κάθε άνεση ν' απαντήσουν χωρίς να κρύβουν τίποτα από την πραγματικότητα: Τήν ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση των πληρωμάτων του Τρίτου Κόσμου. «*Τρία ή τό πολύ τέσσερα εκατομμύρια ένεργου πληθυσμού, δεν φθάνουν με κανένα τρόπο, να καλύψουν όλες τις ανάγκες μιας τερατώδους μεγάλης, για τα μέτρα μας, ναυτιλίας*»... Πρέπει επομένως να «*συμφιλιωθούμε και με λόγια και με έργα, με την ιδέα των κακά οργανωμένων ξένων πληρωμάτων, που θα αποτελούν ουσιαστικά υπηρετική βάση για τον έλληνα ναυτικό*»³.

Η «σιωπή» της 'Αριστεράς

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σ' ένα φαινόμενο που καταρχήν μοιάζει παράδοξο: Η παραδοσιακή 'Αριστερά που στηρίζει ολόκληρη τη θεωρία και την πολιτική της στον «άντιιμπεριαλιστικό αγώνα», σιωπά μπροστά στην ιμπεριαλιστική πολιτική ορισμένων μεριδών του ελληνικού κεφαλαίου.

Βέβαια είναι πολλοί εκείνοι που στο σημείο αυτό θα υποστηρίξουν ότι τα φαινόμενα που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο δεν αποτελούν παρά μεμονωμένες άκραίες περιπτώσεις και ότι η κύρια πλευρά των πραγμάτων είναι η «εξάρτηση» του ελληνικού καπιταλισμού από τον ιμπεριαλισμό. Μάλιστα ορισμένες από τις διεθνείς πρακτικές του ελληνικού κεφαλαίου θα μπορούσαν να θεωρηθούν «θετικές» ή και «προοδευτικές», γιατί μειώνουν την «εξάρτηση».

«Όμως εδώ δεν έχουμε να κάνουμε παρά με τον πυρήνα μιας προβληματικής που χάνει απ' τα μάτια της τις ταξικές σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης και υιοθετεί τα σχήματα της κυρίαρχης ιδεολογίας για τη σύγκρουση του «έθνους» με τους «ξένους».

Ο διεθνής ρόλος του ελληνικού κεφαλαίου δεν έπεσε από τον ουρανό, ούτε αποτελεί κάποια «εξαιρεση» στον «κανόνα» της «εξάρτησης». Αντίθετα προκύπτει, αποτελεί αναγκαία συνέπεια, από τη μεταπολεμική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού, που συντελέστηκε παράλληλα με τη διεθνοποίηση του βιομηχανικού — παραγωγικού κεφαλαίου στο χώρο της ευρωπαϊκής Δύσης. Στις διαδικασίες αυτές της δυτικοευρωπαϊκής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης,

ποτέ ότι διαφέρουν ριζικά οι λειτουργίες και τα αποτελέσματα από τις παραγωγικές επενδύσεις αμερικανικού (και ευρωπαϊκού) κεφαλαίου στις χώρες της Ευρώπης — και ανάμεσά τους και στην Ελλάδα — από τη λειτουργία των δυτικών εξορυκτικών, κατασκευαστικών ή και ορισμένων μεταποιητικών κεφαλαίων στις χώρες του Τρίτου Κόσμου· αν δεν άκουσε ποτέ τίποτα για τα ναυπηγεία του έφοπλιστή του Πειραιά Τσάκου στη Λατινική 'Αμερική, τη θυγατρική της ROL στο Σουδάν, της «Πειραικής—Πατραϊκής» στη Δ. Γερμανία, των 'Αγγελοπούλων στη Μ. Βρετανία· αν δεν πρόσεξε ότι στο διάστημα 1960-1982 το ύψος των τόκων, μερισμάτων και κερδών που εξέγαγε από την Ελλάδα το ξένο κεφάλαιο (4.001 εκατ. δολ. σε τρέχουσες τιμές), ήταν όχι μόνο σημαντικά καλύτερο από το νομίμως έπιτρεπόμενο, αλλά ήταν επίσης μόλις το διπλάσιο των μερισμάτων, κερδών κλπ. που εισήγαγε κατά το ίδιο χρονικό διάστημα στη χώρα το ελληνικό κεφάλαιο που λειτουργεί στο έξωτερικό (2034 εκατ. δολ.)· αν ακόμα δεν προβληματίστηκαν οι θεωρητικοί της «εξάρτησης» ούτε από την ανάπτυξη και το ρόλο της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας⁴, ούτε από το γεγονός ότι κατηγορούμενοι για χρήση της περιφημης μεθόδου των υπερτιμολο-

Ο ελληνικός ιμπεριαλισμός και η 'Αριστερά

στο δυτικοευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό, ένσωματώθηκε μετά τον πόλεμο ο ελληνικός καπιταλισμός.

Αντίθετα με τη μεταφυσική της «εξάρτησης», ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός ούτε αντίκειμενο «ληστείας και εκμετάλλευσης» από τον ιμπεριαλισμό έγινε, ούτε ένα «στρεβλό και μεταπρατικό» χαρακτήρα απόκτησε, ούτε τέλος υποχρεώθηκε σε μία «περιφερειακή», ή έστω «μεσαία» θέση στον παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας. Οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού, εξαρτήσεις της διαδικασίας αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, προσέδωσαν βέβαια στο ελληνικό κεφάλαιο ένα δευτερεύοντα, έναν ήγεμονομένο ρόλο στο έσωτερικό του δυτικοευρωπαϊκού ιμπεριαλιστικού μπλόκ. Η κύρια όψη όμως των πραγμάτων παραμένει πάντα η δυναμική της έσωτερικής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ο έσωτερικός ταξικός και πολιτικός συσχετισμός των δυνάμεων, που επέτρεψε στον ελληνικό καπιταλισμό να συγκλίνει στρατηγικά και να ένταχθει στις διεθνείς πρακτικές του δυτικοευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού⁵.

Σφάλλει λοιπόν η 'Αριστερά όταν με βάση τη λογική της «έθνικής ανεξαρτησίας», αποσιωπά τις έπεκτατικές τάσεις του ελληνικού κεφαλαίου. Όμως δεν πρόκειται μόνο γι' αυτό: «Αν η 'Αριστερά σιωπά μπροστά στο διεθνή (ιμπεριαλιστικό) ρόλο του ελληνικού κεφαλαίου, αν δεν κατάλαβε τίποτα για την εκμετάλλευση των ξένων πληρωμάτων, αλλά ούτε και για την εξάρτηση χωρών όπως η Λιβερία από το ελληνικό κεφάλαιο· αν δεν υποψιάστηκε

γήσεων — υποτιμολογήσεων δεν είναι τα «ξένα μονοπώλια», αλλά κυρίως κάποιοι έλληνες μεγαλοκεφαλαιοκράτες, αν δεν προβληματίστηκαν ακόμα ούτε με τους ρυθμούς και την εύκολια που κάποια ως χθές «ξένα μονοπώλια» υπάχθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια σε κρατικές νομικές μορφές ιδιοκτησίας (και έσπευσαν έτσι να ανακηρύξουν τα πρώην «μονοπώλια» σε «μονάδες ένταγμένες στην αναπτυξιακή προοπτική του τόπου»)· αν ακόμα δεν αντίληφθηκε η 'Αριστερά την ύπαρξη, τις συνθήκες άπασχόλησης και άμοιβης και το πρόβλημα των ξένων εργατών στην ελληνική βιομηχανία· αν επιπλέον δεν μπορεί να εκτιμήσει συνολικά το διεθνή πολιτικό ρόλο του ελληνικού αστικού κράτους στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου και περιορίζεται στο να καταμετράει τα «θετικά» και τα «άρνητικά» της κυβερνητικής έξωτερικής πολιτικής, μέσα στο γενικότερο κλίμα «σοσιαλσωβινιστικής» ευφορίας που καλλιεργεί ο κυβερνητικός τύπος⁷· αν με δυο λόγια η 'Αριστερά μπορεί σήμερα να διαχειρίζεται —σάν κυβερνητική έξουσια, ή έστω σαν «συμπολιτευόμενη αντιπολίτευση» που ζητάει τη συμμετοχή της στην κυβέρνηση — την κεφαλαιοκρατική έξουσια και τις στρατηγικές επιδιώξεις του ελληνικού καπιταλισμού, αυτό σημαίνει ότι δεν έχουμε να κάνουμε απλά με κάποιες «ανεπάρκειες», ή με κάποια «λάθη» της 'Αριστεράς· δεν πρόκειται δηλαδή για κάποια άθωα «σιωπή». Πρόκειται για κάποιους σημαντικούς ιδεολογικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς που έχουν καταστήσει την 'Αριστερά κάτι διαφορετικό από πολιτική δύναμη της αντικαπιταλιστικής άλλα-

γής, πού ή ίδια διατείνεται πώς είναι.

‘Η άριστερή παράδοση

Μπορούμε νά αντίληφθούμε τόν πολιτικό και ιδεολογικό μετασχηματισμό τής ‘Αριστεράς άπέναντι στή στρατηγική του έλληνικού άστισμού, άν παρακολουθήσουμε για λίγο τά πολιτικά κείμενα του ΚΚΕ τήν περίοδο του Μεσοπολέμου: Σέ μία εποχή πού ο διεθνής ρόλος και ή ανάπτυξη του έλληνικού καπιταλισμού έλάχιστα θύμιζε τά σημερινά δεδομένα, ή ‘Αριστερά ύποστήριζε πώς: «Τό ντόπιο χρηματιστικό κεφάλαιο συμμετέχοντας εκούσια στή βαθειά διεύδυση του ζένου χρηματιστικού κεφαλαίου, δεχόμενο τήν ήγεμονία και τόν έλεγχο του, δέν παύει νά αναπτύσει δικές του Ιμπεριαλιστικές τάσεις, προσαρμοζοντας τις μέ τις τάσεις του ζένου χρηματιστικού κεφαλαίου» (16-4-1930). Προηγούμενα τό ΚΚΕ είχε καταδικάσει τήν τυχοδιωκτική έκστρατεία του έλληνικού καπιταλισμού στή Μικρά ‘Ασία

έλληνικού Ιμπεριαλισμού, πού γίνεται πάνω στη βάση τής σύγκρουσης των γαλλοιταλικών έπιρρωνών μέσα στην ‘Ελλάδα, δέν άμβλύνει, μά δυναμώνει τούς πολεμικούς κινδύνους και τούς στρατιωτικούς τυχοδιωκτισμούς» (5ο Συνέδριο ΚΚΕ, 23-4-34)⁸.

Δέν είναι βέβαια του παρόντος νά εκτιμήσουμε τήν πολιτική στρατηγική του ΚΚΕ κατά τό Μεσοπόλεμο. Έκείνο πού γίνεται πάντως προφανές είναι ότι ή σημερινή «σιωπή» τής παραδοσιακής ‘Αριστεράς μπροστά στις Ιμπεριαλιστικές πρακτικές του έλληνικού καπιταλισμού, ή μεταπολεμική έθνικοανεξαρτησιακή «άθώτητα» τής παραδοσιακής ‘Αριστεράς (ας σημειωθεί ότι ή κομματική ήγεςία παράμενε άρχικά ή ίδια μέ τήν προπολεμική περίοδο), άποσιωπά ύποχρεωτικά άκόμα και τή δική της παράδοση και ιστορία.

‘Η ιδεολογική, πολιτική και κοινωνική μετατόπιση τής παραδοσιακής ‘Αριστεράς από τήν

του συστήματος. Παράλληλα ο σοσιαλισμός άναγορεύεται σέ ύπερπέραν μιας έξελικτικής πορείας πού περνάει μέσα από μία άλληλουχία «πραγματικών», «άναπτυξιακών» και «άντιμονοπωλιακών» σταδίων.

Πρόκειται για μία άλυσίδα μετασχηματισμών στό έσωτερικό τής ‘Αριστεράς πού οι βάσεις τους τίθενται ήδη στό Μεσοπόλεμο. Οι μετασχηματισμοί αυτοί παγιώνονται κατ’ άρχήν στό ιδεολογικό επίπεδο, μετά τήν ήττα στον εμφύλιο πόλεμο. Μετά τή μεταπολίτευση του 1974 και τό πέρασμα από τό «κράτος των έθνικοφρόνων» στό «κράτος δικαίου» (τήν κατάργηση της λαοδής των έκτακτων νόμων, τήν ύποχώρηση τής ιδεολογίας του άντικομμουνισμού, τήν «άποπολιτικοποίηση» τής Διοίκησης μέ τή μετατόπισή της από τις άρχές τής «έθνικοφροσύνης» στις άρχές τής «ίσοπολιτείας» κλπ.) δημιουργήθηκαν οι όροι για τήν ένσωμάτωση τής ‘Αριστεράς στό άστικό κοινοβουλευτικό παιχνίδι, σαν μία έγκυρη «έναλλακτική» πολιτική στή δεξιά διακυβέρνηση. Μετά τήν έκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ άνοιξε ο δρόμος για νά ένταχθεί ολόκληρη ή ‘Αριστερά στις πολιτικές δυνάμεις τής έξουσίας, άν και βέβαια σ’ αυτή τήν πορεία δέ θά λείψουν ποτέ οι άντιφάσεις.

Δέν πρέπει νά μάς παραξενεύει λοιπόν πού ο «άντιιμπεριαλισμός» τής έλληνικής ‘Αριστεράς εκφυλίζεται, στην καλύτερη περίπτωση, σέ συμβουλές προς τις «έπιχειρήσεις» και παραινέσεις προς τό κράτος, ένώ, όχι σπάνια, μετατρέπεται σέ άπροκάλυπτη άπολογητική, όταν πρόκειται για τόν έλληνικό Ιμπεριαλισμό:

«Αντί λοιπόν ή έλληνική έφοπλιστική έπιχείρηση νά αναζητεί καταφύγιο στην Κοινή ‘Αγορά, έχει κάθε συμφέρον νά επιδιώκει άδέσμευτη έξωτερική πολιτική, πολιτική σύμφιξης των σχέσεων μέ τις σοσιαλιστικές και τις άναπτυσσόμενες χώρες, πραγματική πολιτική έλευθερία του μέσω τής θάλασσας έμπορίου και μεταφορών»⁹.

«Ν’ άνατεθούν από τό ‘Ιράκ ναυπηγήσεις και έπισκευές πλοίων στα έλληνικά ναυπηγεία... νά διεξάγεται διαμετακομιστή, τό έμπόριο του ‘Ιράκ μέ τις σοσιαλιστικές χώρες»¹⁰.

«‘Η έλληνική ναυτιλία άναπτύχθηκε χάρη στην έλευθερία των θαλασσιών μεταφορών και μόνο μέσα από μία τέτοια πολιτική μπορεί νά έπιζήσει.

- Όχι, λοιπόν, στην άπομόνωση και στην ύποταγή στα συμφέροντα μιας ομάδας Ιμπεριαλιστικών κρατών.

-Ναι στή σύναψη Ισοτίμων συμφωνιών μέ όλες τις χώρες του κόσμου»¹¹.

Τή «σιωπή» τής ‘Αριστεράς, τήν άπουσία δηλαδή του άριστερου πολιτικού λόγου, άναπληρώνει πάντα ο λόγος τής άστικής ιδεολογίας και έξουσίας.

Γιάννης Μηλιός

και είχε αναλάβει άκόμα και διεθνείς πρωτοβουλίες για τόν τερματισμό του πολέμου και τή διάσωση των έλληνικών πληθυσμών τής περιοχής: «Τό έλληνικόν Σοσιαλεργατικόν Κόμμα καταπολεμήσαν πάντοτε δριμύτατα τήν Ιμπεριαλιστικήν πολιτικήν των άστικών πολιτικών κομμάτων, δικαιούται νά ζητήσει σήμερα τήν ύποστήριξιν των άδελφών σοσιαλιστικών κομμάτων και τήν προστασία των θυμάτων τής πολιτικής αυτής». (28-8-1922).

‘Η αντίληψη του ΚΚΕ για τόν Ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα του έλληνικού καπιταλισμού δέν μεταβάλλεται ούτε και μετά τό Δεκέμβρη του 1931, όταν μέ τήν επέμβαση τής Διεθνούς επιβάλλεται στό ΚΚΕ ή Ζαχαριαδική ήγετική ομάδα: «‘Η ‘Ελλάδα είναι κράτος Ιμπεριαλιστικό...» (5-3-1932). «‘Ο έλληνικός όπως και ο διεθνής Ιμπεριαλισμός προσανατολίζεται σήμερα προς τόν πόλεμο». (‘Από τήν άπόφαση του Π.Γ. του ΚΚΕ, 5-5-32). ‘Αλλά ούτε και μετά τήν περιβόητη 6η ‘Ολομέλεια τής Κ.Ε. του ΚΚΕ τό Γενάρη του 1934, πού έπανεκτίμησε τό χαρακτήρα τής επανάστασης στην ‘Ελλάδα σαν άστικοδημοκρατικό, δέν μεταβλήθηκε ή αντίληψη του ΚΚΕ για τόν Ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα του έλληνικού κράτους: «‘Η διάσπαση τής “ένότητας” τής έξωτερικής πολιτικής του

άντικαπιταλιστική έπαγγελία στην πολιτική τής «ανεξαρτησίας» και τής «ανάπτυξης», τήν ύποχρεώνουν νά «σιωπά» άκόμα και για τό παρελθόν της.

Ποιός «άντιιμπεριαλισμός»;

‘Η προσήλωση τής ‘Αριστεράς στον «άντιιμπεριαλιστικό άγώνα», στή στρατηγική τής «έθνικής ανεξαρτησίας» και ταυτόχρονα ή «σιωπή» τής μπροστά στις Ιμπεριαλιστικές δυνεις του έλληνικού καπιταλισμού δέν άποτελεί λοιπόν άντιφαση. Γιατί οι αντίληψεις για τήν «άντίθεση» τής «χώρας μας» ή τής «έθνικής οικονομίας μας» μέ τά ξένα συμφέροντα, πάνω στις όποιες θεμελιώνεται ο «άντιιμπεριαλισμός» τής ‘Αριστεράς, έπισφραγίζει τόν έξοβελισμό τής ταξικής άνάλυσης από τή θεωρία, τήν ύποτίμηση τής άντίθεσης κεφαλαίου — εργασίας στην πολιτική, τήν ένσωμάτωση τελικά τής ‘Αριστεράς στή στρατηγική του άστικού κράτους, τήν κυριαρχία τής άστικής ιδεολογίας και πολιτικής μέσα στην ‘Αριστερά.

Τό κοινωνικό περιεχόμενο του «άντιιμπεριαλισμού» συρρικνώνεται πλέον στή διεκδίκηση «περισσότερης δικαιοσύνης» και στην άπαιτηση «γρηγορότερης άνάπτυξης», στα πλαίσια

1. «Μέση Ανατολή και ‘Ελλάδα», μελέτες ΚΜΕ ΙΙ, έκδ. Σύγχρονη Έποχή 1982, σ. 156.
 2. Κ. Γιαμπάνη, «Τί σημαίνει «άνταγωνιστικότητα» του έλληνικού πλοίου για τούς ναυτεργάτες», ΚΟΜΕΠ 7-8, 1982.
 3. Αργώ, έπιθεώρηση ναυτιλιακής μελέτης και ένημερώσεως, Δεκέμβριος 1979.
 4. Για τά ζητήματα αυτά βλ. Γ. Μηλιού, «Οι άριστερές θεωρίες για τήν “έξάρτηση” και οι έξαρτήσεις του έλληνικού καπιταλισμού», Θέσεις τ. 9, Οκτ.—Δεκ. 1984.
 5. Βλ. «‘Η έλληνική οικονομία σέ αριθμούς», 1984 (έκδ. Electra Press).
 6. Βλ. Γ. Μαυρή, «Πόλεμος και άνάπτυξη», Σχολιαστής τ. 19.
 7. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος άρθρου του Βήματος για τήν έπίσκεψη στην Αθήνα του Αραφάτ: «Οι σταυρωτοί άσπισμοί μέ τόν Αραφάτ έσταξαν πετρέλαιο» (20-12-81).
 8. Όλα τά άποσπάσματα είναι από τό πεντάτομο: ΚΚΕ — έπίσημα κείμενα. Βλ. τ. Γ’ σ. 170, τ. Α’ σ. 255, τ. Γ’ σ. 326, τ. Γ’ σ. 400, τ. Δ’ σ. 45.
 9. Σ. Τσαμπής, ΚΟΜΕΠ 12, 1975.
 10. «Μέση Ανατολή...» όπ. κ. σ. 154.
 11. Γ. Γεωργίου, ΚΟΜΕΠ 11, 1979.